

Dr. HORVÁTH CYRILL ÉLETE ÉS BÖLCSÉSZETE.

— I. közlemény. —

Az 1884. év november 5-ik napja a magyar bölcsészetnek kipótolhatatlan veszteséget hozott. E napon hunyt el dr. Horváth Cyrill, kegyesrendi pap, félszázados bölcsészettudor, a magyar tudományos akadémia tiszteletbeli tagja és a tudományos egyetem bölcsészettanára, 81 éves korában.

Magyar bölcsészetünknek Horváth Cyrill oly kimagasló alakja volt, mint Sokrates, Plató és Aristoteles a görög, Leibnitz, Kant, Fichte, Schelling és Hegel a német bölcsészetnek. Mert miként Sokrates a subjectivismus, Kant a criticismus és Hegel a dialecticismus rendszere által ujat, eredetit és önállót teremtett a bölcsészet történetében: úgy teremtett Horváth Cyrill is önálló gondolkodás és kutatás által új rendszert a magyar bölcsészetben. Rendszere a concretismus. Ez által korszakot alkotott bölcsészetünkben, mint az említett bölcsészek a bölcsészet történetében. Rendszerének eredetisége és önállósága őt is, mint valódi lángelmét tünteti fel a bölcsészet terén. Következőleg, miként a németek büszkék Kantra és Hegelre, olyanok lehetünk mi is lángelméjű bölcsészünkre, s mint ilyen iránt csak a mély kegyelet adóját rójjuk le, midőn életét és bölcsészeti rendszerét e folyóirat lapjain ismertetjük.

Horváth Cyrill született 1804. október 17-én, Kecskeméten, Pestmegyében. Szülői gondos nevelésben részesítették. Iskolai tanulmányait szülővárosában kezdte és Budán folytatta, hol különös súlyt fektetett a német nyelv elsajátítására. Elméjének ismeretekkel való ellátása mellett gondosan fejlesztette vallásos érzületét is. Ennek alapján fölismerte önmagában a papi pályára való hivatást, tehát 1820. október 21-én a kegyestanítórendbe lépett; elvégezte 1825. évben Váczon a bölcsészeti tanfolyamot

és bölcsészettudori szigorlatot tett. Ezután a theologiai tudományokat tanulta. Letevén hittudományi vizsgálatait is, pappá szenteltetett. Az 1827/8. és 1828/9. tanévben a vácsi gymnasiumban tanárkodott. Az 1830/31 tanév elején Szegedre ment és az ottani lyceumban a bölcsészetet tanította. Majd az intézet igazgatója lett. Enehéz hivatalt 1848-ig viselte. Egy év múlva pedig a pesti kegyesrendiek gymnasiumának lett igazgatója, hol 1859-ig a magyar nyelvet és irodalmat tanította. 1860. évben meghívás folytán a budapesti egyetemen a bölcsészet helyettes tanára lett. 1864. évben pedig a bölcsészet rendes tanárává neveztetett ki s e hivatalt élete végeig, t. i. 1884. november 5-ig viselte a legnagyobb buzgalommal, lelkiismeretes pontossággal és odaadó ügyszeretettel. E napon drága életének alig három heti gyöngékedés folytán szélhűdés vetett végett.

Horváth Cyrill mint tudós és író egyaránt kitűnő egyén volt. Tudományos érdemei elismeréséért a magyar tudományos akadémia már 1854. évben levelező, 1836. évben rendes és 1866-ban tiszteletbeli tagjává választotta, A király ő Felsége pedig őt a közoktatásügy terén szerzett érdemeiért a királyi tanácsosi czim. mel ruházta fel.

Horváth Cyrill, mint író, élete utolsó perczeig tevékeny volt. Fiatalabb korában drámai költeményeket, később philosophiai munkákat írt. Méltassuk először drámai és azután philosophiai műveit.

1) Drámai művei a következők: »Tyrus«, Buda 1834. »Kuthen kun király«, Szeged 1838. »Jolánta«, Buda 1839 és »Vetélytársak«, 1850. Mindegyik szomorújáték 5 felvonásban. Ezek közül a »Tyrus« a magyar tudományos akadémia által pályadíjjal lett kitüntetve. Drámáit a hazaszeretet mély érzelme lengi át, azonban a bölcsészeti gondolkodás is a philosophiai elmélkedések által, melyekkel művei telvék, erősen nyilvánul. E jelenség a költő figyelmét önmagára irányozta, hogy valódi hivatása inkább a bölcsészet, mint a költészet. Követvén tehát természet- és rendeltetésszerű hivatását, a bölcsészetnek engedett túlsúlyt a költészet fölött. Mig utoljára a bölcsészet egész szellemi világát hatalmába kerítette. Így lett Horváth Cyrill nemzetünk első és felülmulhatlan nagy philosophusa. Méltassuk tehát őt, mint philosophiai író is.

2) Philosophiai művei a következők: »A philosophiai rendszerek méltatása«, Pest 1837. »Az Isten és a világ közti viszony«, Pest 1842. »Az isteneszme eredete«, Pest 1846. A bölcsészet eszméje», Pest 1850. »A philosophiai módszerek jelen állapotáról«, Pest, 1867. »A philosophiai módszerek akadályairól«, két füzet, Pest 1868—9. »Apáczai Csere János bölcsészeti dolgozatai«, Pest, 1867. »A positiv és negativ philosophia« az »Uj Magyar Múzeum« című folyóiratban. »A subjectivismus és objectivismus«. »A philosophálás akadályai« a »Magyar Philosophiai Szemlé«-ben.

Ezek többnyire kisebb nagyobb philosophiai munkák, melyeket elmemélység, világos, rendszeres, alapos és módszeres gondolkodás, határozott szabatos és egységes nyelvezet jelleméz. Hasonlónak lehet főmunkáját is mondanunk, mely még csak kéziratban van meg, s melyben a concretismus rendszerét a philosophia encyclopaediájával együtt tárgyalja. Rendszere 50, 60 évi komoly tanulmányozásnak érett gyümölcse. E rendszer tehát nagyon figyelemre méltó és mint ilyen megérdemli, hogy több szempontból méltassuk, nevezetesen először történeti, másodsor metaphysikai és harmadsor praktikai szempontból.

I. A concretismus története.

A Socrates előtti philosophia a természeteszme alapján a naturalismus vagyis realismus rendszerét hozta létre. Thales, Anaximander, Anaximenes, Heraklid, az abderai Demokrit és Empedokles philosophiai rendszerében a realismus, mint materialismus, valósul meg. Thales rendszere alapelve gyanánt mondta ki, hogy »Minden vízből lett.« Ennélfogva Thales materialismusa határozott hylozoismus. Anaximander alapelv gyanánt a *μία ἢ φύσις*-t tűzte ki, mely végetlen (*ἀόριστος*). Tanítványa, Anaximenes, elve gyanánt a következőt tűzte ki: Minden levegőből lett. — Az ő rendszerében a naturalismus már mint materialismus valósul meg. De honnan van a létezők rendje és alakja? E kérdésre felel a pythagoreismus, mely a dolgok lényegét számokból állónak mondja és a számokat állítja az anyag általános rendező principiumául, ennélfogva a naturalismus formalismusba ment át. Azonban a ge-

nesis principiumát sem az ionizmus, sem a pythagoreizmus; nem fejtvének meg, e problema megfejtését részint az éles elméjű eleáták, részint a mély elméjű Heraklid tűzték ki. Az eleáták a genesis lényegét a dolgok absolut nyugalomába, azaz az általános változatlan létbe helyezték, s ezt Isten gyanánt fogták fel. Azért mondja Xenophanes: *ἐν καὶ πάν*, ki ezen elv alapján a realisticai pantheizmust fejtette elő. Ellenben Heraklid a genesis lényegét a folytonos mozgásba helyezte.

Heraklid egyetemes elv gyanánt e tételt tűzte ki: Minden levésben van, azaz mintegy foly: *παντα ρεῖ*. Az ami levésben vagyis folyásban van, az őanyag, t. i. a tűz, mely önmagától indul ki, eredtetni az egyes dolgokat és elenyészésük által ismét önmagába tér vissza. Ez a levés dialectikai körfolyamata. A levés az eredés és enyészés öszszerű egysége. Horváth Cyrill concretizmusának alapelve tehát előfordul már Heraklidnél.

Heraklidnél a levés öszszerű egysége alatt oly állapotot ért, mely van is, nincs is (*τὸ εἶναι καὶ τὸ μὴ εἶναι*), lét is, semmi is! Heraklid a lét és semmi egységes viszonyát Homér értelmében ellenmondásnak (*ἕρις*) is nevezi. Az ellenmondást *πατήρ καὶ βασιλεύς παντῶν*-nak mondja. Ellenmondás nélkül a világ öszszedőlné, mondja Heraklid, mivel a lét és nem lét egysége háborítva volna, pl. a nap nem egyéb, mint leendő éj s viszont; továbbá mi meghalunk minden perczen, hogyha ez nem történnék, soha sem halnánk meg.

Az eddigi monistikai materializmus pluralistikai alakot ölt Empedoklesnél, ki mondta: semmiből semmi sem lesz. Következézőleg kell egy öröklétnek lennie, melyből minden lett, de ő semből sem lett. De a dolgok qualitativ különbségeit a levés hozta elő négy ős elemből, t. i. a tűzből, vízből, levegőből és a földből. Tehát négy alapelveből magyarázza a különböző dolgok lévését. Empedokles pluralistikai materializmusát Leukipposzt és Demokritost arra indította, hogy a létező dolgok levését ne csak négy elemből, hanem végetlen számú őanyagból vagyis atomból magyarázzák. És így a materializmus utoljára atomizmussá lett.

A materializmus Anaxagoras által korlátozva lett, mivel nézete szerint a mozgás elve nem lehet az anyagban, hanem azon kívül az erőben vagyis észben (*νοῦς*). És így kimond-

ván a materialis elv mellett az ideális elvet is, a realismus mellett az idealismus rendszere is eltérbe lépett. Szóval Anaxagorassal a dualismus rendszere kezdődik.

A sophismus az eddig kijezett rendszerekkel szakítani óhajtván, elvonatkozik a természeteszmetől és az embereszmetre reflectál. Azért mondja Protogoras: *ὁ ἀνθρώπος μέτρον ἔστι τῶν πάντων*. Az ember mértéke mindennek. És így az önismeret problémája merül fel, melyet Sokrates, ki eleinte maga is sophista volt, oldott meg.

Sokrates philosophiájának alapelveül az önismeretet tette, mondván: *γινῶθι σεαυτὸν*. Ismerd tenmagad. Ezen elv által az ember eszmét vizsgálván, előhozta a subjectivismus rendszerét.

Sokrates rendszerében is megvan Horváth Cyrill concretismusának alapelve. Sokrates, amint Schleiermacher nagyon helyesen mondja, kiindul a tudás genesiséből. Ez a nem tudás. Következésképpen a tudás kiinduló pontja a nem — tudás. De a Sokrates bölcselkedésének célja a tudás. A nem — tudás és tudás helyes közepe a módszer. Ime Sokrates a nem — tudást, mint kezdetet, a tudást, mint végcélzt, összszesíti a módszerben.

Plató és Aristoteles rendszerében is föllelhető Horváth Cyrill concretismusának alapelve.

Plató dialektikájában az eszmékről következőleg szól: Az eszmék a létező dolgok ősképei, a dolgok pedig lenyomatok. Számptalan eszme van, mert számptalan dolog van. A világ az örök létező ősképek vagyis eszmék lenyomata, melyben az eszmék a világrendet (*κόσμος νοητός*) képezik. Azon dologt, mely önmagában egy ősképet valósított meg, remekműnek nevezzük. Következésképpen a világ is, mely ősképek lenyomata, egy remekmű. Az eszmék örök és valódi létezők, a dolgok pedig változó tünemények. Az örök és valódi létet, mint egységet, az eleatizmus vallotta, Heraklid pedig a dolgok levése által a sokaságot tette az egység ellenébe. Ott thesis, itt antithesis. Ott egység, itt sokaság. Plató pedig a dolgoknak eszmékből való levése által öszszeríti a sokaságot az egységgel. Ő tehát a thesist és anthesist synthesis alakjában fogja fel. Ime a concretismus elve és alkalmazása Platónál! Némelyek Plató rendszerét eszmetana alapján idealismusnak tartják, a mi azonban nem helyes, mivel Plató az esz-

mék léte mellett a dolgok tüneményi létét, sőt e kettő özszerű viszonyát genesis alakjában vallotta. Mi tehát a Plató rendszerét idealrealismusnak tartjuk, mely a concretismusnak egyik alakja, melyben t. i. az eszme tulnyomó a tárgy fölött.

Aristoteles rendszerében is a concretismus alapelve sok helyen föllelhető. Metaphysikájában így szól: A platói eszme csak a dolog alakja (εἶδος). Az alakot a dolog lényegének is nevezi. A formától a dolog anyaga (ὕλη) különböztetendő meg. Mind a kettő a dolog alaphatározottsága, melyek egymással a dologban egyesülnek. Ime az özszerűség elve az alak és anyag egyesülésében a létezőkön belül! A nikomachus-i ethika II. k. VII. fejezetében pedig így szól: »Észbeli belátás megismeri a cselekedetek közötti közepet a szerfölötti és túlkevés között. E közép az erény lényege. A félelem és vakmerőség közt középnek teszszük a bátorságot. Középnek mondjuk és bőkezűséget, a szerfölöttit és túlkeveset ismerjük, mint tékozlást és fősვნénységet. A kedv és kedvetlenség érzeteinél középnek tekintjük az önuralkodást, túlesapásnak pedig a féktelenséget«. Ezen közép pedig nem egyéb, mint a két ellentét özszerűsége. Ezen alapelve Aristoteles nemcsak vallotta, hanem metaphysikájában és ethikájában concrete alkalmazta is.

Következőleg Horváth Cyrill lángelméje a concretismus rendszerének alapelveit, sőt a rendszer nyomait már az ókori bölcsészetben, t. i. Heraklid, Sokrates, Plato és Aristoteles bölcsészetiében fölfedezte.

A középkori bölcsészetből a concretismus rendszerére nézve semmi fontos mozzanat nem hozható fel. Itt csak az ókori dualismus, a materialismus és spiritualismus nralkodott egymás mellett.

E dualismust látjuk az újkor elején Des Cartes bölcsészetiében is. Szerinte az isten két különböző lényt, a szellemet és testet teremtette és egyesítette egymással úgy, hogy csak egy lényt képeznek. Az egyesülési pont az agynak tobozmirigye, melyben a közös érzés honol. Ennélfogva a test és szellem között kölcsönhatási viszony létezik. E viszony alapján a testben keletkezett érzetek alkalmilag (occasionalismus) megfelelő képzeleteket keltenek a lélekben, s viszont a lélek akarati elhatározásai alkalmilag megfelelő mozgásokat eszközölnek a testben és a lélek egyes organumaiban.

Eszerint Des Cartes a test és szellem közös érzése és kölcsönhatási viszonyának felfogása által az özszerűség alapelvét követte, azaz a testet és szellemet a közös érzés és kölcsönhatási viszonyon belül öszszesíteni törekedett. A concretismus alapelve és alkalmazása tehát Des Cartesnál, az ujkor emez első nagy bölcészénél, is fellelhető.

Leibnitz bölcészeti individualismusában is föllelhető a concretismus alapelve. Ugyanis monadologiájában, mint minden egyes dolgot, úgy az embert is monasnak mondja és pedig individualis monasnak. Absolut monas szerinte az Isten. — Az emberi monasban a test és lélek természetileg egy azaz egy és ugyanazon individuumot képezik, mivel egy és ugyanazon lény erői vagyis momentumai, t. i. a test szenvedő erő (materia prima), a lélek cselekvő erő (enteléchia prima). A test és lélek, mint egy és ugyanazon monas eredeti két ereje, egysül egymással az emberben. Következőleg a kettő viszonya egység, mely a teremtő által előre meghatározott összhangzásban (harmonia praestabilita) tűnik elő.

A test és lélek, mint az emberi lény két erejének »közössége«, özszerűség. Ime a concretismus alapelve! Azonban Leibnitz a concretismus alkalmazásától eltér, mivel a test és szellem viszonyának absolut azonosságát állítja, nem pedig özszerűségét, mely szerint a viszony azonos is, különböző is. Szerinte csak azonos.

Kant criticismusa is sok helyen tünteti elő a concretismus alapelvét. Így például a Tiszta ész birálatának transcendentalis aestheticájában így szól: Fejtegetésünk tanítja a tér és idő realitását, t. i. objectív érvényességét mindannak tekintetében, a mi külsőleg nekünk tárgy gyanánt tűnhetik elő, de egyszer mind a tér és idő idealitását a dolgok tekintetében, ha ezek önmagukban véve az ész által fontoltatnak meg». (Hartenst, III. k. 62–3 l.) Szóval a tér és idő realis és idealis, objectív és subjectív, azaz concret.

A transcendentalis logikában az értelmi kategoriák alkalmazása a tárgyra szintén özszerűség, mivel kell lennie közöttök valami közösnek vagyis özszerűnek, a miben megegyeznek és különböznek, pl. »A substantia ka-

tegoriája... alá a test fogalmát helyezem, melynek empiriai szemléletét a tapasztalásban mindig csak subjectumnak kell tekintenem és soha sem csupa praedicatumnak. Így van ez minden más kategóriában» (u. o. 114 l.)

A transcendentalis dialektikában pedig az empiriai és intelligibilis character viszonyát a subjectumban, mint közösben összeszerűleg fogja fel. »Minden működő oknak characterrel kell bírnia, t. i. causalitásának törvényeivel, mely nélkül az nem lehet ok. Az érzéki világ subjectumában tehát először empiriai characterrel bírnak, mely által cselekedetei, mint tünetnyek általában véve, más tünetnyekkel az állandó természeti törvények szerint összefüggésben állanak... Másodszor tulajdonítani kell neki (t. i. a subjectumnak) intelligibilis character-t is, mely által ugyan a subjectum a cselekedeteknek, mint tünetnyeknek oka, de azért ez (t. i. az intelligibilis ch.) az érzékiség semmi föltétele alatt nem áll s nem tünetny... Ezen intelligibilis character soha közvetlenül nem ismerhető meg, mivel semmit sem vehetünk észre, csakis a mennyiben előtűnik, de annak mégis az empiriai characterrel megegyezőnek kell gondolatnia, mivel a tünetnyeknek transcendentalis tárgyat helyezünk alapul, noha arról, hogy mi önmagában véve, semmit sem tudunk.» (Hart. III. k. 374—5. l.)

Hasonló összeszerűségben fogja fel az empiriai és intelligibilis character viszonya alapján a szükségesség és szabadság együttlétét is. »Ha az ember a szabadságot megakarja menteni, úgy nincs más út hátra, mint hogy a dologlétét, a mennyiben ez időben meghatározható, következőleg a természeti szükségesség törvénye szerint való causalitást is, csak a tünetnynek, a szabadságot pedig ugyanazon lénynek, mint önmiségnek, tulajdonítsa. Így tenni csakugyan kikerülhetetlen, hogy ha az ember mindkét egymással ellenkező fogalmat egyszerre meg akarja tartani, azonban az alkalmazásban, ha az ember őket egy és ugyanazon cselekedetben egyesíteni és ezen egyesítést szintén meg akarja magyarázni, nagy nehezségek merülnek föl, melyek ily egyesítést lehetetlennek tenni látszanak« (H. V. k. 100 l.)

Fichte János subjectivismusában is föllelhető Horvát Cyrill rendszerének alapelve.

Fichte szerint egyedül az általános én létezik. Benne minden lehetséges accidentia vagyis realitas téve van, milyen a tapasztalati én vagyis szellem és a nem — én vagyis a természet, melyet az én önmagának ellentesz. A nem — én tevése által adva van az anyag vagyis individualitás. Az én tevés (thesis), a nem — én ellentevés (antithesis), a kettő egysége az össztevés (synthesis), mely alapja minden lénynék. A tevés és ellentevés egysége szorosán véve a kettő összerűsége. Ime a concretismus alapelvének világos kifejezése!

Schelling identicismusában is föllelhető a concretismus alapelve.

Schelling Fichte absolut én-jét absolut észnek nevezi s benne mindent azonosságban fog fel. Azért mondja: Semmi sincs az absolut észen kívül, hanem minden benne. Az objectum és subjectum, a reale és ideale, a természet és szellem az absolutumban azonos. A természet nem egyéb, mint látható szellem, és a szellem nem egyéb mint láthatatlan természet. Az ily elentétek egyesítése csak azoknak megegyezésénél fogva lehetséges. A megegyezést pedig a kettő közötti közös vagyis özszerű határozottságok teszik, melyeket Schelling identicismusában absolut azonosoknak fogott fel. Ellenben Horváth Cyrill concretismusában relativ azonosoknak, mivel relative különbözők, tehát özszerűek.

Schellinget, ki a concretismus alapelvét ily határozottalakban fejezi ki, Horváth Cyrill a szó szoros értelmében valódi philosophusnak nevezte.

Hegel is, miként Fichte és Schelling, concretista, mivel dialecticismusa nem egyéb, mint Schelling elvének, az absolut észnek, a Fichte által kifejezett thesis, antitheis és synthesis logikai formákban való fejlődése a legalsóbb fokoktól a legfelsőbbekig. Következőleg Hegel Schellingtől a tartalmat, Fichtétől az alakot átvevén, a tartalmat az alakkal egyesítette. Ime a concretismus alapelve és alkalmazása Hegelnél! Az alapelvet alkalmazza Hegel a logikában, a természet- és szellem philosophiában. Mindenütt a dialektikai módszer szerint jár el, mely a megegyezőt thesis, a különbözőt antithesis és a közöst

vagyis öszszerűt (concretum) synthesisben fejleszti fokont az ész legalsóbb fokától a legfelsőbb fokig. Hegel dialekticizmusa tehát a szó szoros értelmében concretismusnak nevezhető. De ezen concretismus a Horváth Cyrill concretismusától mégis némileg különbözik, mivel Hegel dialekticismusában az ellentéteket Fichte és Schelling szerint absolute azonosítja. Horváth Cyrill is azonosítja, de nem absolute, hanem relative, mivel az ellentétek relative különbözők, azaz concret sajátosságuk. Ezért nevezte Horváth Cyrill rendszerét concretismusnak és módszerét concret módszernek, mely csak annyiban különbözik a Hegel dialektikai módszerétől, hogy míg Hegel módszere az ellentéteket absolute azonosítja, addig a concret módszer csak relative azonosítja, relative nem, azaz öszszeríti. Következésképpen a mely megegyezés van Hegel dialekticizmusa és Horváth Cyrill concretizmusa között, olyan van a dialektikai és concret módszer között is. Sokszor nevezte Horváth Cyrill concret módszerét dialektikai módszernek is, de a nélkül, hogy az ellentéteket föltétlenül azonosítaná.

Kant öszszerű felfogását az empiriai és intelligibilis jellem, a szükségesség és szabadság együttlétére vonatkozólag Schopenhauer is teljesen magáévá teszi. »Valamint nála (t. i. Kantnál) a tapasztalati világ empiriai realitása együttlétezik annak transcendentális idealitásával: épen úgy van a cselekvés empiriai szükségképeniségével és transcendentális szabadságával. Ugyanis az empiriai character, szintugy az egész ember, mint a tapasztalás tárgya, pusztán tünemény, ezért a tünemény formáihoz, idő-, tér-, és causali áshoz van kötve és törvényeinek alávetve: ellenben ezen formáktól független és semmi időkülönbségnek alá nem vetett, tehát ezen egész tünemény állandó és változatlan föltétele és alapja az ember intelligibilis character, azaz akarata, mint önmiség, melyet ily tulajdonságában . . . mindenesetre absolute szabadság, azaz a causalitas törvényétől való függetlenség illet meg. Ezen szabadság transcendentális, . . . Ennélfogva az akarat ugyan szabad, de csak önmagában (intelligibilis character) és a tüneményen (empiriai character) kívül « (Freiheit des Willens. C. V.)

A legújabbkori bölcsészek közül is többen hódolnak az

összerűség elvének. Ilyenek: Trendelenburg, Fischer Kuno, Rosenkranz, Hartmann Ede, Ueberweg, Fichte Hermann és még többen. Lássuk ezeknél is a concretismus elvét röviden, mielőtt a concretismus lényegének méltatására átmegyünk.

1. Trendelenburg »Logische Untersuchungen« című művében megtámadja Hegel dialekticizmusát és a dialektikai módszert, mely az ellentéteket, mint gondolást és létet vagyis tárgyat, az észben absolute azonosítja. Az absolute azonosságban a gondolás és lét különbségét, de relativ megegyezését is látja. A relativ azonos és relativ különböző gondolás és lét egységének nem az észet, hanem a mozgást (Bewegung) mondja. A mozgás a gondolás és lét, a subjectum és objectum közöse, összerűsége vagyis középessete. Ezt következőleg fejti ki: »Az ingerlő causalitás, mely az érzéket illeti, a természet nagy összefüggésében okozat; és az érző lény, mely sokféle föltét által van léteben és lételében föltétezye, okozat. Az érzéki érzetben való jelenet mind a kettő okozata. . . Amaz érintkezési pontban, melyben a jelenetek az érzéki érzetekben születnek, a subjectum és objectum viszonyba lép. . . A ma két jelölt okozat érintkezése, mely az összetalálkozásban a jeleneteket az érzéki érzeteken belül létrehozza, csak egy közös által lehetséges, mely mind a kettőn átvonul. A folytonos mozgás nélkül az objectum és subjectum érintkezése, mely nevekkal ama egymással találkozó okozatokat nevezni szoktuk, lehetetlen. . . A közös mozgás, a közös matematikai elem, által a szellem a dolgokra nézve mint egy foggantyúval bír; ő azokat felfoghatja és rájuk visszahathat. . . A viszonybeli tagok, a subjectum és objectum, melyek a jelenetben egymást áthatják nem állanak egymással szemközt egészen idegenül és ismeretlenül; a közösben (mozgásban) lehetőséggel bírnak egymással megegyezni (XXIII. fejt. 482., 83. és 84. l.)

Trendelenburg a közösben, mint középességben, az összerűség lényegét teljes igazságban fogja fel. Azonban a fogalomnak nem adott szabatos kifejezést, mivel a mozgás szorosan véve a test fizikai helyváltozását jelenti, nem pedig a lét és gondolás összerűségét.

2. Fischer Kuno »System der Logik und Metaphysik« című művében így szól: A lét, mint fogalom, ellenmond önmagának, mivel mint fogalmat szintúgy igenelni, mint tagadni kell. Az igenlő nyilatkozás tevés (egyszerű positio), a tagadás megszüntetés. Tehát a létről mindkettőnek egyszerre érvényesnek kell lennie, szintúgy annak, hogy van, mint annak, hogy nincs... , mint a lét és semmi egysége levés.« (78. §.)

A lét és semmi egysége, t. i. a levés azon öszszerűség, melyben a lét és semmi relative különböző. Azonos, mivel a lét lesz valamivé, tehát még nem az, a minnek lennie kell; különböző, mivel mint igenlés (tevés) viszonylik a semmihez, mint tagadáshoz (ellentevés). A kettő egysége öszszerűség. Ime az öszszerűség elve Fischer Kuno logikájában és methaphysikájában! El lehet mondani, hogy ő egész munkáját az öszszerűség elvére fektette és azt munkájában alkalmazta.

3. Rosenkranz Károly »Psychologie oder die Wissenschaft vom subjectiven Geiste« című művében Hegel dialekticismusát, de concret alakban követve, így szól: »A subjectiv szellemen belül meg kell különböztetnünk 1. természetes individualitását, 2. subjectivitását és 3. személyiségét, mint az individualitas és subjectivitas concret egységét« (42. l.)

Rosenkranznál is tehát, az ujkor eme mélyelméjű bölcészénél, a concretismus elve világos fogalomban és szabatos kifejezésben tűnik elő. Ezen elvet alkalmazza egész psychológiája felosztásában és tárgyalásában, felosztván azt 1. lélektanra, 2. észtanra és 3. szellemtanra. Szóval az egész psychologia a concretismus elvére van fektetve.

4. Hartmann Ede »Philosophie des Unbewussten« című művében így szól: . . . »a közönséges emberi értelemnek igaza van, hogy a tér és idő épen úgy a létnek objectiv, mint a gondolásnak subjectiv formái. A létnek és gondolásnak eme formalis identitása majdnem magától érthető arra nézve, ki lényeges identitásukat elfogadja.« (Ph. d. U. I. B. Ab. B. C. VIII.) Szóval a tér és idő nemcsak objective, hanem subjective is, azaz concrete létezik. Ez volt a Horváth Cyrill felfogása is.

5. Ueberweg »System der Logik« czimű művében a következőket mondja: »A logikai formáknak a methaphysikaiakhoz való viszonya szemléltetésére szolgáljon egyelőre a subjectum és praedicatum vonatkozása a kategoriai ítéletben a létezési formákra, pl. a lényiségre és járulékra, továbbá a fölé- és alárendelt fogalmaknak a dolgok létezési módjára, a nemekre és fajokra, való vonatkozása.« (2. §.) E szerint Ueberweg logikájában a concretismus alapelve, sőt alkalmazása is föllelhető, mivel a subjectumot és praedicatumot létezési formákra, a fölé- és alárendelt fogalmat a nemre és fajra viszonyítja.

6. Fichte Hermann »Anthropologie« czimű művében azt állítja, hogy a test és szellem közti viszony sem nem monistikai, miként a materialismus gondolja, mely az öntudatot a testi organisatio pusztá szüleményének tartja, sem nem dualistikai, miként a dualismus a testet és szellemet teljes ellentétben fogja fel: hanem concret, mely szerint a test és lélek között folytonos kölcsönhatási viszony létezik... teljes egymásbaniség (vollkommenes Ineinander) van a kettő között úgy, hogy seholsincs test a nélkül, hogy abban lelki működés ne volna jelen, mely testi aljzatot ne szükségelne.« ... (78. §.) Ez más szóval annyit tesz, hogy a test és szellem közti viszony relative azonos és relative különböző, azaz öszszerű.* Ime az öszszerűség alapelve Fichtenél.

Igy folytathatjuk történeti elmélkedésünket tovább és találhatunk még sok bölcészt, kik a concretismus alapelvének és alkalmazásának adnak kifejezést. Ilyenek pl. Ulrici, a híres hallei bölcészettanár, Weisse, Chalibäus, Michelet, Werder, Harms, Fortlage, Frauenstaedt stb. Ezekről azonban úgy is hosszúra nyult történeti fejtegetésünk miatt tüzetesebben nem szólhatunk, hanem átmegyünk Horváth Cyrill concretismusa lényegének méltatására.

II. A concretismus lényege.

Horváth Cyrill, mint mély- és éles elméjű philosophus, alapos és egybevető bölcészettörténeti kritika által már az ó-kor-

* E viszonyt terjedelmesen kifejtettem »Az emberi test és szellem viszonyának bölcészete« czimű munkám 138., 139. és 140. §-ban.

ban fölfedezvén rendszerének alapelvét, mely az ujkorban határozott irányt tüntet elő, az alapelven, mint lángelméjü bölesész egészen uj eredeti és önnálló rendszert, az öszszérőség (concretismus) rendszerét építette föl. Ennélfogva méltó helyet foglalt a bölesészet történetében a nagy rendszeralapító bölesészek pl. Kant és Hegel mellett.

Hogy rendszeralapító volt a szó szoros értelmében, mutatja a philosophiai rendszer lényegének mély felfogása és dialektikai kifejtése. A rendszer lényege és kifejtése a böleselkedő szellem műve. A kettő között tehát lényeges viszony létezik. Horváth Cyrill e viszonyt élethalakban fogja fel: »Szervező a philosophia eszméjében önmagát fölfogó és tevő emberi szellem szervezet a philosophiai rendszer; szervezés a philosophálás. Az önmagát philosophálva fölfogó és tevő szellem philosophálva fejti önmagából elő azon rendszert, mely philosophiai rendszernek neveztetik. Következőleg a philosophiai rendszerekben mutathatni föl azon részorganismusokat, melyekben, és melyek által a philosophia nagy organismusa megvalósul.«

»Valamint bármily organismus, ugy a philosophia nagy organismusa is csak lényeges viszonyai között lehet azzá, mivé lennie kell. Mivel pedig a philosophia az emberi szellemnek szabadon előhozott szüleménye: nem birhat lényeges viszonyokkal, melyek a szelleméitől különbözők volnának.

»A szellem élete három lényeges viszonyról tesz bizonyosságot. Viszonyban áll ugyanis a) a természethez, b) az emberiséghez, c) az istenséghez. A philosophia tehát csak e viszonyok határai között képes igazán mozogni. Ha e viszonyok között az érintett tárgyak eszméi közül valamelyik középponti hatalommá lesz, azon álláspont érvényesítettik meg, mely a philosophia életfejlődésén belül időszakot létesít. Hogy az ily tulajdonságu álláspont csak három lehet, az eszmék száma mutatja. De legyen bármelyik eszme középponti hatalomra emelve, a közöttök létező viszohnál fogva, egyik sem fog a philosophiai alkotmányban érvényesség nélkül szükkölni. Más mindamelltt a középponti, más a többi eszme érvényességének állapota. A középponti határozólag lép föl, a többi alárendeltségben tartatik.« (»Apáczai CsereJános bölesészeti dolgozatai« címü műve 11. és 12. l.)

Ily lényeges viszony lévén a bölcselkedő szellem, a bölcsészet és ennek tárgyai között, létrehozta Horváth Cyrill bölcselkedő szelleme is saját philosophiai rendszerét, a concretismust, mint philosophálása szervezetét.

Valamint minden philosophiai rendszernek, ugy a concretismusnak is határozott alapelve van. Alapelve ez: Minden öszszerű (concret). Öszszerű az objectum, mivel a tünemény és lényeg egysége; öszszerű az öntudatos subjectum, mivel érző és megismerő, megismerő és érző, azaz a akaró lény öszszertüleg véve; öszszerű az ismeret, melyet a megismerő subjectum az objectumról a kettő közötti öszszerű viszony alapján létrehoz.

Az öszszerűt az ismeretben, továbbá az objectum- és subjectumban következőleg definiálja halhatatlan emlékű bölcsészünk. »Álláspontjához való hűségénél fogva legottan kijelenti a concretismus: 1. hogy az ismereten belül sem subjectum nincs objectum nélkül, sem objectum subjectum nélkül; 2. hogy az objectivismus és subjectivismus között kell valaminek lenni, a mi mind a kettőben, valamint ezek is, mint részegészek, benne vannak az ő egészletében; 3. hogy ezen közös valami az öszszerű vagyis az önmagában megkülönböztett igazság, melynek egyik oldalát az objectivismus, másik oldalát pedig a subjectivismus, képviseli; 4) hogy mindaz amit eddig az objectivismus felhozott, csak az objectiv igazságra, vagyis az ismereti tárgy-nak önmagával való megegyezésére, önmagával való egységére, önmagával való azonosságára vonatkozik; 5) hogy mind az, a mit eddig a subjectivismus felhozott, csak a subjectiv igazságra, vagyis a gondolásnak önmagával való megegyezésére, önmagával való egységére, önmagával való azonosságára vonatkozik; 6. hogy a maga teljességében vett, vagyis a maga öszszerűségében fölfogott ismeret nem vonatkozhatik egyedül az objectiv, vagy egyedül a subjectiv igazságra, hanem vonatkozik a kettő egységére, vagyis az öszszertüleg vett igazságra.« (»A philosophiai módszerek akadályairól« cz. mű 16—16 l.)

Ezen idézetből napnál világosabb, hogy »a z öszszerű

lényegileg »közös valami«-je részint a létező két lényeges alkatrészének vagy tulajdonságának, részint azok előhozományának. Következésképp a mennyiben az öszszerűség alapelve az objectumra, subjectumra és a kettő közötti viszonyra vonatkozó ismeretek módszeres egymásután való következtetésében önmagát szükségképen megvalósítja, természetesen a bölcselkedő szellem által, annyiban származik az öszszerűség (concretismus) rendszere. Ily rendszert létesített Horváth Cyrill bölcselkedő szelleme az alapelv által.

A concretismus az öszszerűség elve által kibékíti egymással a realismust és idealismust, az objectivismust és subjectivismust, a materialismust és spiritualismust, az empirismust és intellectualismust, a determinismust és universalismust, az optimismust és pessimismust, a formalismust és substantialismust. Az ellentétek kibékítése azonban nem önkényleges, hanem szükségképeni, mivel szükségképeni elv szerint történik. Következésképp az elv érvényesítése is terv- és czélszerű eljárás, azaz módszer szerint eszközöltetik. Az elv módszere az elv öszszerű természeténél fogva szintén öszszerű módszer (methodus concreta), mely szerint Horváth Cyrill részint az objectumból indul ki és megy a subjectumra, részint a subjectumból indul ki és megy az objectumra, részint a kettő közötti viszonyból, hogy öszszerűségre, azaz igazságra jusson. Mert a módszeres eljárás célja az igazság, és pedig az objectumra viszonyítottan az objectiv igazság, a subjectiv viszonyítottan a subjectiv igazság és a kettő közötti viszonyra vonatkozólag az öszszerű vagyis ismereti igazság.

Igazság van az objectumban, subjectumban, a kettő közötti viszonyban és e viszony létesítvényében, az ismeretben. Következésképp igazság van a közösben, azaz ez öszszerűben, tehát az alapelvben is. Az elv módszeres követése az igazságot, mint célt, valósítja meg. Az igazságra vonatkozó és elvszerűleg összefüggő ismeretek egésze tudomány. Azon tudomány pedig, mely az igazságot bizonyosságban és a bizonyosságot igazságban fogja föl, a philosophia. Lássuk tehát a concretismus alkalmazását a philosophia eszméjére.

III. A concretismus alkalmazása a philosophia eszméjére.

Mi a philosophia? A philosophia eszméjét a philosophusok különféleképen fogták fel. A bölcsészet történetének tanúsága szerint abban megegyeznek mindnyájan, hogy a philosophia tudomány, de abban, hogy ezen tudománynak minő eszméje van, melyet meg kell valósítania, a legnagyobb eltérés uralkodik közöttük. Plató szerint: a philosophia tudományos törekedés szerepe teljes tudásra jutni, mely absolute kielégít. Aristoteles pedig így szól: a philosophia tudomány a létezőről. Kant szerint a philosophia csupa fogalmakból való észbeli ismeret (Hartenstein-féle kiadás 8. köt. 23. l.). Fichte szerint a philosophia tudománytan — Wissenschaftslehre. — Schelling szerint a philosophia az absolutum intellectualis intuitiója. Hegel szerint a philosophia az absolut ész dialektikai megismerése. Herbart szerint a philosophia a fogalmak feldolgozása. Krug szerint a philosophia tudomány az ész eredeti törvényeiről.

Mindebből látszik, hogy a philosophia definitiója történeti állásontról véve nagyon tartalomdús. Mi tehát a philosophia?

Az említett bölcsészek mindnyájan a philosophiát tudománynak tartják. Ezen azonos egység a sokaságban a philosophiának első ismervéül az igazat tünteti elő. A philosophia e szerint tudomány. De miről? E kérdésre adott feleletek a philosophusok felfogásában a legnagyobb különféleségre mutatnak, melyet csak úgy hozhatunk azonos egységbe, ha a philosophia első ismervét, a tudományt, közelebb-ről tekintjük. Első tehát a kérdés: Mi a tudomány?

Tudományt az ismeretek, még pedig az igaz ismeretek nélkül, melyek elvszerűleg össze nem függnek, nem gondolhatunk, következésképp a tudomány elvre épített igaz ismeretekből álló egész. A tudomány így véve lehet, hogy objective elvre épített igaz ismeretekből álló egész, ha subjective az ember nincs is rólok meggyőződve. Szükséges tehát, hogy az ember meggyőződve legyen az ismeretek igazságáról, azaz az ismeretek igazságát bizonyosságban fogja fel. Ennélfogva a tudomány elvre épített igaz és bizonyos ismeretekből álló egész. Helyezzük most már e tétel alá a philosophia tudományát. Következésképp a philo-

sophia tudománya belsőleg organice összefüggő igaz és bizonyos ismeretekből álló egész. Ugyde miként Trendelenburg mondja, hasonló ismeretekből állanak a tapasztalati és értelmi tudományok is. Miben különbözik tehát a philosophia a többi tudományoktól s ezek tőle? Abban t. i., hogy a philosophia egyetemes tudomány, a többi pedig részleges. Egyetemes tudomány tárgya, módszere, rendszere és célja által. 1. Tárnya az egész mindenség. 2. módszere concret, mely önmagát igazolja, 3. rendszere az absolut concretismus, melyben mind a realistikai, mind az idealistikai rendszerek teljes összhangzásban vannak, 4. célja az általános igazság. Részleges a többi tudomány 1. mivel tárgya részint a természet-, részint az ember-, részint az isteneszme; 2. mivel módszere részint inductiv, mint a milyennel az empiriai tudományok élnek, részint deductiv, mint a milyen a mathesisban és a philológiában használtatik, mint intellectualistikai tudományokban; 3. mivel rendszere vagy realisticus, mint a milyen az empiriai tudományokban divatozik, vagy idealisticus, mint a milyen az értelmi tudományok körén belül található; 4. mivel célja saját viszonylagosságánál fogva szintén viszonylagos cél, mely a realistikai tudományoknál csak az objectiv igazság egy részére terjed. Például a növénytan nem törődik semmit a növények eredetileg beleoltott eszméjével, mely az egyes egyedekben megnyilatkozik. Megelégszik azzal, ha a tüneményt külső minőségben, mennyiségben és módosulatban előadja.

Egyetlen egy tudomány sincs tehát, melynek célja az általános igazság, csak a philosophia. A philosophia ugyanis keresi az igazat mindenben, a mit más tudomány nem tesz. Következőleg a philosophia tudomány az igazságról általában véve. De erről a philosopháló szellem meg is akar győződni, azaz az igazságról teljes bizonyossággal birni. Következőleg a philosophia tudomány az igazság és bizonyosság egységéről. Kérdés most: 1. mi az igazság, 2. a bizonyosság és 3. a kettő egysége?

Ezen alaptételt Horváth Cyrill 1. az igazság, 2. a bizonyosság és 3. az igazság és bizonyosság egysége álláspontjáról concret módszer szerint fejti meg.

1. Mi az igazság? E kérdésre bölesészünk a) subjectiv, b) objectiv és c) concret szempontból ad feleletet, s mindezen szem-

pontnak az azonosság, megegyezés és egység törvényét helyezi alapul, mivel az öntudatos szabad szellem az igazságot egyedül a gondolás természetébe oltott egyetemes és szükségképeni törvényei szerint gondolhatja. Az említett törvények az igazság elvei. Következésképp az igazság felfogására nézve *conditio sine qua non*-t képeznek.

a) Subjectiv szempontból tekintve az igazság α) az azonosság törvénye szerint a gondolásnak önmagával való azonossága, pl. a gondolás önmagával azonos, az. a mi; β) a megegyezés törvénye szerint az igazság a gondolásnak lényeges jegyeivel való megegyezése, pl. a gondolás elemi alakjaival, t. i. a fogalmazással, ítéléssel és következtetéssel megegyezik; γ) az egység törvénye szerint az igazság a gondolásnak, mint egésznek, a lényeges jegyekkel, mint részekkel, és a lényeges jegyeknek, mint részeknek, a gondolással, mint egészszel való egysége, pl. mivel a gondolás lényeges jegyeivel megegyezik, a jegyek pedig a gondolás lényegét alkotják, következésképp a gondolás és jegyei egymással azonos egységben vannak.

A subjectiv szempontból előfejtett igazság subjectiv igazság.

b) Objectiv szempontból tekintve az igazság α) az azonosság törvénye szerint a létnek önmagával való azonossága, pl. az emberi szellem önmagával azonos, az. a mi; β) a megegyezés törvénye szerint az igazság a létnek lényeges jegyeivel való megegyezése, pl. az emberi szellem alapterhetéseivel, u. m. a megismerő, érző és akaró tehetséggel megegyezik, mivel ezek teszik lényeges jegyeit, γ) az egység törvénye szerint az igazság a létnek, mint egésznek, a lényeges jegyekkel, mint részekkel, és a lényeges jegyeknek, mint részeknek, a léttel, mint egészszel való egysége, pl. mivel az emberi szellem lényeges jegyeivel megegyezik, a jegyek pedig a szellem lényegét alkotják, ennél fogva a szellem és alapterhetései egymással egységben vannak.

Az objectiv szempontból előfejtett igazság objectiv igazság.

A subjectiv és objectiv, az objectiv és subjectiv szempont egysége teszi a concret szempontot.

c) Concret szempontból tekintve az igazság a gondolás és lét azonossága, megegyezése és egysége az ismereten belül, mely igazság ismereti igazságnak neveztetik, de mivel az ismereti igazság concret szempontból ered, concret igazságnak neveztetik. Ismereti, vagyis concret igazság létrejő, ha a bölcselkedő szellem α) a gondolásnak a lét által tartalmát, β) a létnek a gondolás által alakot ad és γ) a tartalmat az alakkal, az alakot a tartalommal való azonosságban, megegyezésben és egységben fogja fel, pl. az emberi szellem lényegét és lényeges jegyeit a gondolás fogalmazás által fogalomban, mint alakban, gondolja. E fogalomban ismereti igazság van, mivel benne a tartalom az alakkal, az alak a tartalommal a logikai törvények szerint azonosságban, megegyezésben és egységben van gondolva. Az ily concret szempontból eredt ismereti igazságot Horváth Cyrill valódi philosophiai ismeretnek nevezi. Nézete szerint a philosophia csakis ily ismeretekből állhat.

A subjectiv, objectiv és concret szempontból előfejtett igazság tehát subjectiv, objectiv és concret igazság. A két előbbi úgy viszonylik az utóbbihoz, mint két egyoldalú rész a teljes egészhez. Ily teljes egészben fejtette meg a concretismus az igazságot, mint a philosophia egyik alapjegyét. Hasonló módon fejti meg a bizonyosságot is, mint a philosophia másik alapjegyét.

2. Mi a bizonyosság? E kérdésre Horváth Cyrill szintén három szempontból ad feleletet, u. m. a) a közvetlenség, b) a közvetettség és c) az özszerűség szempontjából. Vizsgáljuk ezeket egyenkint.

a) Közvetlen szempontból tekintve, a bizonyosság az igazságról való közvetlen meggyőződés, mely mintegy kényszeríti az embert, hogy az igazságot olyannak tartsa, a milyennek szemléli és érzi. Ez a hívés, mely elfogadja az igazságot olyannak, a minőnek önmagát előtünteti, nem látván át ellenkezőjét, pl. az, ki magát szabadnak tartja, mivel nem látja és nem érzi önmagát szabadságában cselekvésekor sem külsőleg, sem belsőleg akadályozva. De azt, hogy valóban szabad, bebizonyítani nem tudja.

b) Közvetettség szempontjából tekintve, a bizonyosság az

igazságról való közvetett meggyőződés az értelem érvei által, pl az, ki önmagát azért tartja szabadnak, mivel szabadságát a szellem öntevősege (spontaneitas) és önelhatározása, mint érvek, által bebizonyítani tudja: a szabadságról közvetett meggyőződéssel bir. A közvetett meggyőződés e szerint a tudással azonos, mely a létezők okait, törvényét és célját fogja fel

Sem a közvetlen, sem a közvetett bizonyosság nem teljes bizonyosság. Az első azért nem, mivel az igazságot pusztán érzékileg tekinti annak, a mi, de nem bizonyítja be, tehát egyoldalú; az utóbbi azért nem, mivel értelmileg elvonatkozik az érzékiség közvetlenségétől s egyedül az igazság lényegének gondolása által abstract egyoldalúságban mozog. Kell tehát a teljes bizonyosság eszközlésére az özszerűség szempontját is érvényesíteni.

c) Özszerűség szempontjából tekintve, a bizonyosság az igazságról való közvetlen és közvetett meggyőződés özszerűleg véve; közvetlen az igazságnak érzéki elfogadása és közvetett az igazságnak értelmi bebizonyítása által. Ez az özszerű vagyis teljes bizonyosság, mely által az ész az igazságról, az érzékiség által nemcsak közvetlenül, hanem az értelem által közvetve is meg van győződve. Az özszerű bizonyosságban tehát a hívés a tudással és a tudás a hívéssel ki van békülve; pl. az, ki magát nemcsak érzékileg szabadnak hiszi, hanem értelmileg is szabadnak tudja, az a szabadságról özszerűleg van meggyőződve.

Ha már most az igazságot a bizonyossággal, és a bizonyosságot az igazsággal viszonyba helyezzük, azt vesszük észre, 1. hogy az igazság kívülünk is, bennünk is van, 2. hogy valami önmagában véve igazság lehet, a nélkül, hogy az igazságról az emberi szellem meggyőződve legyen, s 3. hogy a bizonyosság, mint az igazságról való meggyőződés, csakis mibennünk van. Okvetetlenül szükséges tehát, hogy az igazságot bizonyosságban és a bizonyosságot igazságban fogjuk fel. És így előáll a philosophia eszméjére nézve az igazság és bizonyosság egységének kérdése.

3. Mi az igazság és bizonyosság egysége? Midőn a bölcselkedő szellem az igazságot bizonyosságban és a bizonyosságot igazságban ismeri meg, akkor az igazság és bizonyosság egységes viszonya alapján ismeretet hoz létre, mely igaz is, bi-

zonyos is. Igaz, mivel az ismeretben a gondolás a léttel és a lét a gondolással azonosságban, megegyezésben és egységben van; bizonyos, mivel a szellem az igazságról közvetlenül, közvetve és özszerüleg van meggyőződve. Következőleg az igaz és bizonyos, a bizonyos és igaz ismeret ismereti igazságnak, a bölcselkedő szellem elméleti tétkedése pedig az ily ismeret létrehozásában igaz és bizonyos, bizonyos és igaz megismerésnek, azaz eszmélésnek nevezetik. Az igazságnak bizonyosságban és a bizonyosságnak igazságban való megismerése tehát az igazság és bizonyosság egysége. S minthogy ezen megismerés, mint egység, eszmélés, ennél fogva eszmélés által az ész mindent eszmében fog fel. Méltán mondható e szerint a philosophia eszmék tudományának, a mint helyesen mondható az ész is eszmék tehetségének.

Fejtegetésünk végeredménye tehát a következő: A philosophia tudomány az igazságról, bizonyosságról és a kettő egységéről.

Nagyvárad.

Dr. Nemes Imre.

(Folyt. köv.)